

ਪਾਠ 2

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ

(ਲਗਭਗ 1500-600 ਈ. ਪੂ.)

1. ਭੂਮਿਕਾ
2. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ
3. ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ
4. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
5. ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ
6. ਆਰੰਭਿਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ
7. ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
8. ਦੇਣ

1. ਭੂਮਿਕਾ

1.1 ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਨ ਉਹ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਭੂਮਿ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ (ਅਜੋਕਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਿਹਾਰ) ਜਾਂ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ (ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਦਸਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੂਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਦਲੀਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

1.2 ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ 2000 ਈ: ਪੂਰਵ ਦੇ ਲੱਗਭੱਗ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨੀ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਮਾਪ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਉਹ ਹਲਕੇ ਰਥ ਅੱਗੇ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਜੋ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਏ ਆਰੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦਸਤੇ ਵਾਲੀ ਕੁਹਾੜੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੰਧਾਲੇ ਵਰਗੀ ਕੁਹਾੜੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਥਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਜੇਤੂ ਹੋਏ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਅਕਾਸ਼-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1.3 ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਯੂਰਪੀ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਲੋਕ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ, ਲਾਤੀਨੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਕਬੀਲੇ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਵਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਰਤੀ-ਈਰਾਨੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਈਰਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਪਠਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਤੇ 1500 ਈ: ਪੂਰਵ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੋਲੀਆਂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ’ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਆਰੀਆ’ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ।

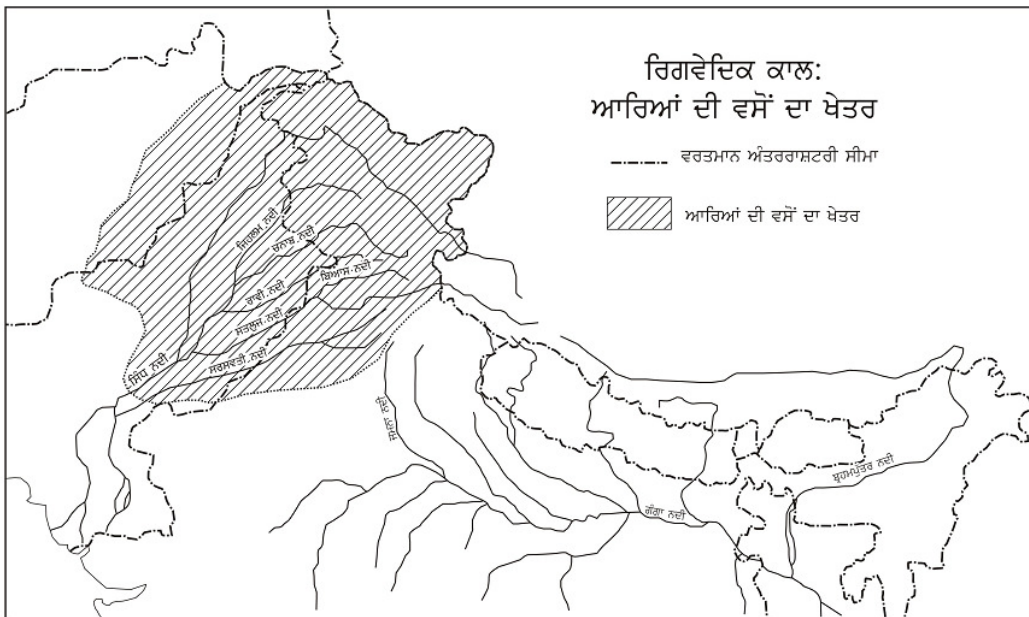
1.4 ਜਿੱਥੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਪੁਰਾਤਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ, ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਈ: ਪੂਰਵ

ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ 'ਵੇਦ' (ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ)। ਪਹਿਲਾ ਵੇਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ *ਰਿਗਵੇਦ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰ 1000 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੇਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ *ਸਾਮਵੇਦ*, *ਯਜੁਰਵੇਦ* ਤੇ *ਅਥਰਵਵੇਦ* ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 1000 ਤੋਂ 800 ਈ: ਪੂਰਵ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਰਚੇ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੱਕ *ਬ੍ਰਾਹਮਣ* ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ *ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ* ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 400 ਸਾਲਾਂ (1000-600 ਈ.ਪੂ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ 1500 ਤੋਂ 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਸੋਮਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। *ਪੁਰਾਣਾਂ* ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਲਗਭਗ 500 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 500 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। *ਮਹਾਭਾਰਤ* ਤੇ *ਰਮਾਇਣ* ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 1000 ਅਤੇ 700 ਈ. ਪੂਰਬ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ, ਇਹ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। *ਪੁਰਾਣ* ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪੁਰਾਤਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਦ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ *ਰਿਗਵੇਦ* ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ

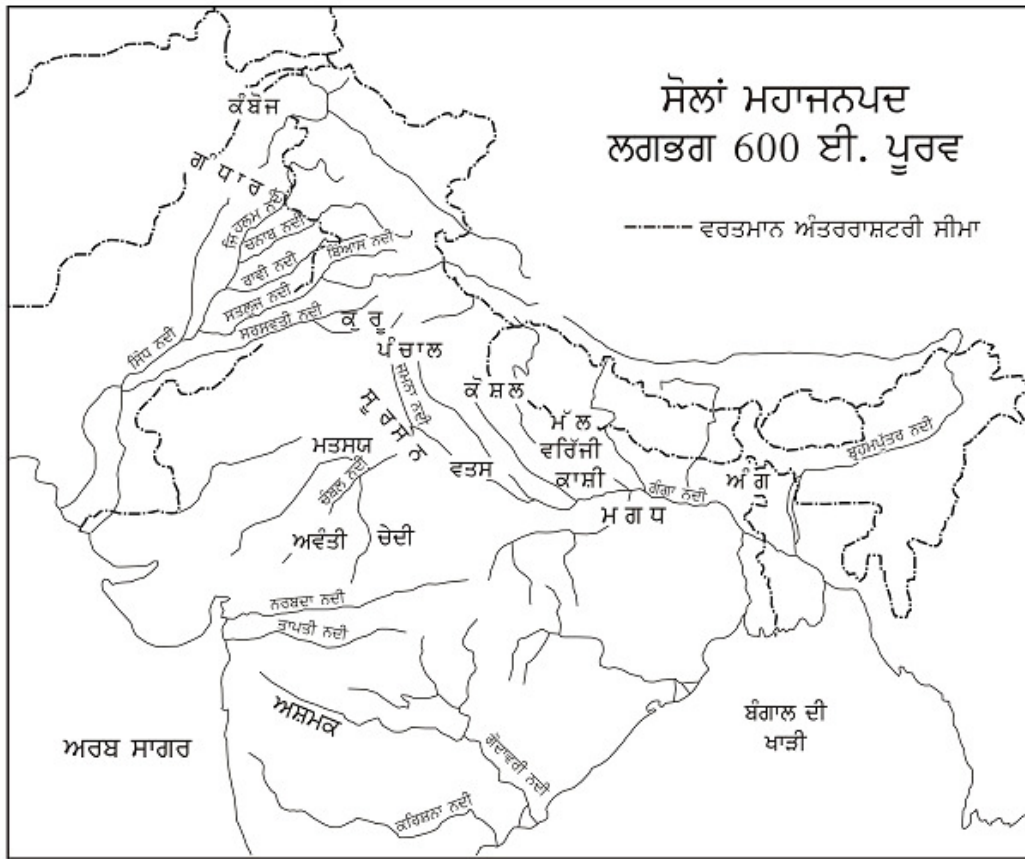
2.1 ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 500 ਸਾਲ ਲਈ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀਆਂ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ, ਸਵਾਤ, ਕੁੱਰਮ ਤੋਂ ਗੋਮਲ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ

ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਛੇ ਦਰਿਆਵਾਂ (ਜੇਲ੍ਹਮ, ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ, ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ) ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ। ਪਰ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ (ਸਪਤ ਸਿੰਧਵ) ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ।

2.2 ਆਰੀਆ ਤੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ-ਜਮਨਾ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਬਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਇੱਕ ‘ਹਰਿਯੂਪੁਆ’ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਹੜੱਪਾ’ ਦਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁੱਖ ਆਰੀਆ ਦੇਵਤਾ ਇੰਦਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ (ਪੁਰੰਦਰ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ

ਹੈ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਆਰੀਆਂ ਦੀ 'ਦਾਸਾਂ' ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਲੇ, ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਫ੍ਰੀਨੇ ਨੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਨਕਸ਼ ਤਿੱਖੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਦਾਸ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਹੀ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ 'ਗੁਲਾਮ' ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤ 'ਦਾਸਾਂ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। 'ਗੁਲਾਮ' ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਦਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਦਾਸਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰੀਆਂ ਨੇ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਸ਼ੂ-ਚੋਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸੇ ਧਨੀ ਲੋਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਆਰੀਆ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰੀਆ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਾਸ ਮੁਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਆਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਆਰੀਆ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਦਾ ਜਜਮਾਨ ਸੀ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਸਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਜੋੜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ।

2.3 ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰ 1000 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਾਸਤੇ ਜੰਗਲ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਤਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ 800 ਈ. ਪੂਰਵ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਦ ਪੱਥਰ, ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਕੈਂਹ ਦੀ ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਕਾਰਗਰ ਸਨ। ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂ ਤਕੜੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆਰੀਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ

ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਦੋ ਸਮੁੰਦਰਾਂ’ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆ ਪਰਬਤ ਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਆਰੀਆ ਲੋਕ 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ।

3. ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ

3.1 ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਜੋ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਏ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ‘ਬਣਾਉਣੀ ਬੰਧਾਂ’ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਤਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਰਾਗਾਹ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿੰਡ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜੌਂ, ਕਣਕ, ਤਿਲ, ਲੋਬੀਆ, ਦਾਲਾਂ ਤੇ ਬਾਜਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਵੇ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਉਹ ਚਾਵਲ ਦੀ ਖੇਤੀ, ਡੂੰਘੇ ਹਲ ਦੀ ਵਾਹੀ (6, 8, 12, ਜਾਂ 24 ਬਲਦਾਂ ਦੇ ਜੋਗ ਨਾਲ), ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲ ਕੱਟ ਕੇ ਸਿੰਚਾਈ ਤੇ ਖਾਦ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਸ਼ੂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਚੱਲ ਸੰਪਤੀ ਸਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

3.2 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਾਧੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਹਸਤਿਨਾਪੁਰ, ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ, ਕੋਸ਼ੰਬੀ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਜੋਦੜ ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਪਤਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੀ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ (ਵਿਆਜ ਤੇ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3.3 ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੀਆਂ ਰਥ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤਰਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਤੇ ਇੰਝ ਹੀ ਧਾਤ ਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਤੇ ਕੈਂਹ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲੀ, ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਲੋਹਾ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੰਦਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਮਛੇਰੇ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਜੌਹਰੀ, ਟੋਕਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਧੋਬੀ, ਰੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਲੱਲਾਰੀ, ਰਥ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਨਾਈ, ਕੱਪੜਾ ਬਣਨ ਵਾਲੇ, ਕਸਾਈ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਰਸੋਈਏ, ਧਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸੁੱਕੀ ਮੱਛੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਲੱਕੜੀ ਚੁਣਨ ਵਾਲੇ, ਦਰਬਾਨ, ਲੋਹਾ ਪਿਘਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਪਿਆਦੇ, ਦੂਤ, ਮਾਸ ਕੱਟਣ ਤੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਮਸਾਲਾ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੱਲਾਹ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਅਤੇ ਢੌਲ ਤੇ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਇਹ ਸਭ ਕਿੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

4.1 ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਭਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੋਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਯੋਧਿਆਂ, ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਨ। ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

4.2 ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ, ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਕਿਉਂਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ, ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੁਰੋਹਤ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਵਰਗ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਾ-ਕਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚਹੁੰ ਪਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਯੋਧੇ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਨ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਅਖਵਾਏ; ਪੁਰੋਹਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੀ ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਸਨ, 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਗਈ; ਸਾਧਾਰਨ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਤ ਫੈਲਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੈਸ਼ ਅਖਵਾਏ। ਦਾਸਾਂ ਤੇ ਮਿਸ਼੍ਰਤ, ਅਰਥਾਤ ਅਰੀਆ-ਦਾਸ ਵਲਦੀਅਤ (ਭਾਵ, ਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਔਲਾਦ) ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

4.3 ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਾਸਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ: ਕਸ਼ੱਤਰੀ (ਯੋਧੇ), ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਪੁਰੋਹਤ), ਵੈਸ਼ (ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ) ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ (ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ)। ਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਦਵਿਜ' (ਦੂਜੇ ਜਨਮ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਦਾ ਭਾਵ ਜਨੇਊ (ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰੋ) ਦੀ ਰਸਮ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਹੀ ਸੰਮਿਲਤ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੀਤੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

4.4 ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ। ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਤੀਜਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਵੈਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਦਸਵੀਂ 'ਕਿਤਾਬ' (ਮੰਡਲ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਕਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਬਲੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ?

ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ, ਉਸਦੇ ਪੱਟਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ?

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਉਪਜਿਆ,

ਉਸ ਦੇ ਪੱਟ ਵੈਸ਼ ਬਣੇ, ਸ਼ੂਦਰ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਨਮਿਆ।

ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਭਵ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਢ ਕਦੀਮੀ ਦਸ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਕਸ਼ੱਤਰੀ-ਵੈਸ਼-ਸ਼ੂਦਰ' ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਸਮੀ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

4.5 ਲੱਗਭੱਗ 1000 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜਾਤੀ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਸਬ-ਕਾਸਟ' ਹੈ) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਾਤਾਂ ਜੱਦੀ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜਾਤੀ (ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ) ਜਾਂ ਵਿਜਾਤੀ (ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਿਯਮ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਉੱਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਠੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਧੰਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਚੇਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇੰਝ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਉਠਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

4.6 ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਤੇ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਲਗਭਗ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਾਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਆਰੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਖ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਖਾਸ ਸੁਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੰਸਕਾਰ-ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਪੁਰਖ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਵਿਵਾਹ ਦੇ ਚਲਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। *ਮਹਾਂਭਾਰਤ* ਵਿੱਚ ਦਰੋਪਦੀ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਸੀ। ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ, ਖਾਸਕਰ ਪਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ, ਵੀ ਆਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੀ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਣ ਸੀ। ਮੁਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਿਤੀ (ਦੇਖੋ 6.1) ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਪਾਲਾ ਤੇ ਘੋਸ਼ਾ, ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਰੀਤੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

5. ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

5.1 ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਪਰ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟ ਸੀ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਸੂਕਤ ਸਵੇਰ ਦੀ ਦੇਵੀ 'ਉਸ਼ਾ', ਰਾਤ ਦੀ ਦੇਵੀ 'ਰਾਤ੍ਰੀ' ਤੇ ਵਣ-ਦੇਵੀ 'ਆਰਣਈ' ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਾ 'ਅਦਿਤੀ' ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ 'ਦੱਯੌਸ਼' ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਯੌਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਵਿੱਜਈ ਆਰੀਆ ਇੱਕ ਐਸੇ ਦੇਵਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰੀਝ ਗਏ ਜੋ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਲੜਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਵੱਜਰ-ਦੇਵ ਇੰਦਰ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਵਰਖਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਪਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵਰੁਣ ਸੀ। ਏਨਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ ਅੱਗ ਦਾ ਦੇਵਤਾ 'ਅਗਨੀ' ਸੀ। ਉਹ ਰਸੋਈ-ਚੌਂਕੇ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਅਗਨੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾੜਨ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਵੀ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇਵਤਾ 'ਸੋਮ' ਸੀ ਜੋ ਸੋਮ ਰਸ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਾਰੇ ਸੂਕਤ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ 'ਮੰਡਲ' ਜਾਂ 'ਕਿਤਾਬ' ਵਿੱਚ ਹਨ।

5.2 ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਦੇਵਤੇ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਕਈ ਦੇਵਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ 'ਸੂਰਯ' ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਯੱਗ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਮੰਤ੍ਰ' ਸੂਰਯ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਵਿਤ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ 'ਯਮ', ਪੌਣ ਦਾ ਦੇਵਤਾ 'ਵਾਯੂ' ਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ 'ਤਵਸਤ੍ਰ' ਸਨ। ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀ 'ਵਰੁਣ' ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਰਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰੁਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਦੱਯੋਸ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਰਧ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਅਰਸ਼ੀ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਯੱਗ ਦੀ ਵੇਦੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਹਲ ਦੀ।

5.3 ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਰੁਦ੍ਰ' ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਦ੍ਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ। ਰੁਦ੍ਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸੀ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵਮਤ ਤੇ ਸ਼ੈਵਮਤ ਦੇ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਦੇਵਤਾ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5.4 ਬਲੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਯੱਗ ਦਾ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਯੱਗ ਘਰੋਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਯੱਗ ਪੁਰੋਹਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਯਜਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੱਗ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਰਾ ਕਬੀਲਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕਾਰ-ਵਿਧੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਜਟਿਲ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਨੀ ਬੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਹਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਨੇਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਦੇਖੋ 6.3)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ, ਧਨ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਤੇ ਲੰਬਾ ਜੀਵਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਮ ਰਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਯੱਗਾਂ ਨੇ ਗਣਿਤ, ਖਗੋਲ-ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

5.5 ਆਵਾਗਵਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਲਗਭਗ 1000 ਈ. ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੰਡ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਰਚੇ ਗਏ *ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ* ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਲੀਕਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇੱਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਅਰਥਾਤ ਅਵਾਗਵਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਵਾਗਵਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ

ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇਕ ਚਲਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਉਚਿੱਤਤਾ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਨ।

5.6 ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਸੰਸਥਾ *ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ* ਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਰਥਾਤ 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੱਕ, ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਨਾਓ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬਲੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ (ਯੱਗ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਨਵਾਸੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰੜੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਘੋਰ ਤਪ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਉੱਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮਹਾਂਦੇਵ (ਸ਼ਿਵ) ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤਪ ਕਰਕੇ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰੜਾ ਸੰਜਮ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਨ: ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ *ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ* ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ।

6. ਆਰੰਭਿਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ

6.1 *ਰਿਗਵੇਦ* ਤੋਂ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ

ਹਰ ਇੱਕ ਕਬੀਲਾ ਪਿਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਹਰ ਕਬੀਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਦਵੀ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਲਈ 'ਰਾਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ 'ਸਭਾ' ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਭਾ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਕਬੀਲਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਮੇਤ, 'ਸਮਿਤੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ - ਸਭਾ ਤੇ ਜਨ ਸਮਿਤੀ - ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ।

6.2 ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਆਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਤੋਹਫੇ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਜਿਨਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪਦ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਬਣਨ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜੇ ਵਾਲੀ ਬਣਦੀ ਗਈ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਕਾਰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ 'ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ' ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ 'ਰਾਜਾ' ਸੁਦਾਸ ਨੇ 'ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ' ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ।

6.3 ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਵਧਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਕਰਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਉਪਜ ਦੀ ਉਪਲਭਧੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਕਬੀਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨ-ਸਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਿਆ। ਹੁਣ ‘ਜਨਪਦ’ ਸ਼ਬਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਬਾਦ ਖੇਤਰ। ਰਾਜਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਦ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦਾ ਪਦ ਦੈਵੀ ਦੇਣ ਸੀ ਜੋ ਕਈ ਬਲੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ (ਯੱਗ) ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਲਈ ‘ਰਾਜਸੂਯ’ ਯੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਰਾਜੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਵਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ‘ਵਾਜਪੇਯ’ (ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ) ਯੱਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਜੇ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੌਰਵਮਈ ‘ਅਸ਼ਵਮੇਧ’ ਯੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਖਾਸ ਘੋੜਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 400 ਯੋਧੇ ਚਲਦੇ ਸਨ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਘੋੜੇ ਨੇ ਗਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕਲਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬਲੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ (ਯੱਗਾਂ) ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਰੋਹਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਨਵਰ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਲੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ (ਯੱਗ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਦਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵੀ ਵਧਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਈਏ ਕਿ ਜਨ-ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਾ ਹੁਣ ‘ਰਤਨਿਨ’ ਅਰਥਾਤ ਰਤਨ-ਜਵਾਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਤਨਿਨ ਰਾਜੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਖਜ਼ਾਨਚੀ, ਮਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਰਾਜ-ਮਹਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪੁਰੋਹਤ ਸਨ। ਪਰ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

6.4 ਕੁਝ ਗਣਰਾਜ ਵੀ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਗਣ ਰਾਜ ਘੱਟ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿਥੇ ਅੱਗ ਰਾਹੀਂ ਜੰਗਲ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਗਣ ਰਾਜ ਇਕੱਲੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਕਯ, ਕਲਿਯ ਤੇ ਮੱਲ ਆਦਿ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿੱਜੀ ਤੇ ਯਾਦਵ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਕਬੀਲਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ‘ਰਾਜਾ’ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਦ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ, ਇਹ ਚੋਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਭ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਜਾਂ ਰੂੜੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਲਈ ਬੁੱਧਮਤ ਤੇ ਜੈਨਮਤ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ) ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਧਰਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।

7. ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

7.1 600 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ 16 ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਜਨਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਨ ਪੰਚਾਲ, ਕੋਸ਼ਲ, ਮੱਲ, ਵਤਸ, ਕਾਸ਼ੀ, ਵਿੱਜੀ, ਮਗਧ ਤੇ ਅੰਗ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧੇ ਮਹਾਂਜਨਪਦ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੇ ਚੰਬਲ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੂਰਸੈਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠ ਮਤਸਯ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੇਦੀ। ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਅਵੰਤੀ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ਮਕ ਸਨ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕੰਬੋਜ ਤੇ ਗੰਧਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਬੋਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸੀ। 800 ਈ: ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰੀਆਂ ਹੇਠ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਵਿਰਲਾ ਸੀ।

7.2 ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮਗਧ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਨੇੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਉਪਲੱਭਯ ਹੋਣਾ, ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸੈਨਾ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ। ਮਗਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਥਾਈ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 461 ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਰਾਜ-ਵੰਸ਼ ਬਦਲੇ। ਆਖੀਰ

ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆ ਲਈ। ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 321 ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

8. ਦੇਣ

8.1 ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਰਸਾ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚਿੰਤਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਮੌਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਬਲੀ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧਮੱਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ, ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਰਸਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ: ਸੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਿ ਪੰਜਾਬ: ਇਤਿਹਾਸ-ਪੂਰਵ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਮਨੋਹਰ, 2004 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)।

ਡੀ.ਐਨ.ਝਾਅ: ਏਂਸ਼ੀਅੰਟ ਇੰਡੀਆ ਇਨ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਆਊਟਲਾਈਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਮਨੋਹਰ, 2018
(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਨਵੀਂ ਛਾਪ; ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ)।

ਰਣਬੀਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ: ਐਕਸਪਲੋਰਿੰਗ ਅਰਲੀ ਇੰਡੀਆ ਅਪ ਟੂ (ਲਗਭਗ) ਏ ਡੀ 1300, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਮੈਕਮਿਲਨ
ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਇੰਡੀਆ, 2010 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)।

ਉਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ: ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਏਂਸ਼ੀਅੰਟ ਐਂਡ ਅਰਲੀ ਮੇਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ: ਫਰੌਮ ਦਿ ਸਟੋਨ ਏਜ ਟੂ ਦਿ 12ਥ
ਸੈਂਚਰੀ, ਪੀਅਰਸਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ, 2015 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਨਵੀਂ ਛਾਪ)।

ਅਭਿਆਸ

ਭਾਗ-ੳ

1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ ਹੈ):

ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- i) ਕਿਸ ਵੇਦ ਨੂੰ 1000 ਈ. ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ?
(ੳ) ਸਾਮ ਵੇਦ (ਅ) ਯਜੁਰ ਵੇਦ (ੲ) ਰਿਗ ਵੇਦ (ਸ) ਅਥਰਵ ਵੇਦ
- ii) ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
(ੳ) ਤੀਜਾ (ਅ) ਸੱਤਵਾਂ (ੲ) ਨੌਵਾਂ (ਸ) ਦਸਵਾਂ
- iii) ਕਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ?
(ੳ) ਘੋਸ਼ਾ (ਅ) ਅਪਾਲਾ (ੲ) ਉਸ਼ਾ (ਸ) ਦਰੋਪਦੀ
- iv) ਮੀਂਹ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?
(ੳ) ਵਰੁਣ (ਅ) ਦਿਯੋਸ (ੲ) ਇੰਦਰ (ਸ) ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ:

- i) ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਸੀ।
- ii) ਵਿਭਿੰਨ ਪੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- iii) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।
- iv) ਯੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਤਰ ਸੀ।

- v) ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ..... ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ।

ਸਹੀ/ਗਲਤ

- i) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਕਬੀਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- ii) ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- iii) ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- iv) ਵਰਨ ਵਿਵਰਥਾ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
- v) ਆਰੀਆ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

ਇੱਕ ਵਾਕ ਤੱਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- i) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਹਿਜ਼ੋਦੜ ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਪਤਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ।
- ii) ਦੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ?
- iii) ਅੱਗ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ?
- iv) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਕਿਹੜੇ ਸਨ?
- v) 'ਜਨਪਦ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸੋ।
- vi) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- vii) ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਕੌਣ ਸੀ?
- viii) ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ix) ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ?
- x) ਕੋਈ ਚਾਰ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

ਭਾਗ-ਅ

2. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (35-40 ਸ਼ਬਦ)

- i) ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?
- ii) ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਸੇ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- iii) ਆਰੀਆ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਧੰਦੇ ਵਜੋਂ ਕਦੋਂ ਅਪਣਾਈ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ?
- iv) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧੰਦੇ ਜਾਂ ਕਿੱਤੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ?
- v) ਆਵਾਗਵਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- vi) 'ਦਵਿੱਜ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ?
- vii) ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
- viii) ਵਰਨ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਸੀ?
- ix) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
- x) ਆਰੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੋਮੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

ਭਾਗ-੯

3. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (100-150 ਸ਼ਬਦ)

- i) ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?
- ii) ਆਰੀਆ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- iii) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
- iv) ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ?

- v) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਲੀ ਸੰਸਕਾਰ (ਯੱਗ) ਦੇ ਕੀ ਮੰਤਵ ਸਨ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੱਗ ਕਿਹੜੇ ਸਨ?
- vi) ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ?
- vii) ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
- viii) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਸੀ?

ਭਾਗ-ਸ

4. ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮਹਾਂਜਨਪਦ ਵਿਖਾਓ:

ਕੰਬੋਜ, ਗੰਧਾਰ, ਕੁਰੂ, ਪੰਚਾਲ, ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮਗਧ।

ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਰ ਮਹਾਂਜਨਪਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ।

